

Лекція

Предмет і основні поняття дитячої психології

Мета: дати поняття студентам про предмет та основні поняття дитячої психології. Розвивати аналітичне мислення та рефлексію у здобувачів фахової передвищої освіти. Виховувати професійну культуру студентів, бажання виховувати в собі особистісні та професійні якості вчителя початкової школи.

Мотивація мети: знайомство з основними поняттями теми «Предмет і основні поняття дитячої психології» сприяє формуванню розуміння основних закономірностей психічного розвитку дитини.

План

1. Предмет і структура дитячої психології.
2. Поняття, що характеризують онтогенез дитини (дозрівання, розвиток, формування, становлення, навчання, виховання).
3. Основні закономірності психічного розвитку дитини.
4. Передумови, джерело і рушійні сили психічного розвитку дитини.

Література

1. Вікова психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Вища школа, 1976. – Розділ І. 3. Вікова психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.. – К.: Просвіта, 2001. – С. 5–7, 10–39.
2. Люблінська Г. О. Дитяча психологія. – К.: Вища школа, 1974. – 356 с.
3. Максименко С. Д. Основи генетичної психології. – К.: НПЦ «Перспектива», 1998. – 245 с.
4. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія: Навч. посіб. – К.: Академ-видав, 2008. – 432 с.

Ключові слова: дитяча психологія, предмет дитячої психології, онтогенез, психічний розвиток, дозрівання, становлення, виховання, навчання, соціальне середовище, рушійні сили.

Засоби навчання: презентація, інтерактивна дошка Padlet.

Домашнє завдання:

- опрацювати лекцію;
- виписати в словничок ключові слова теми;
- підготувати презентацію (доповідь, реферат) на одну з тем: «Історія розвитку дитячої психології», «Особливості розвитку і віку дітей», «Роль біологічних та соціальних факторів у психічному розвитку дитини», «Передумови, умови і рушійні сили психічного розвитку дитини». Прикріпити в Moodle.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Як трактується поняття «дитинство» у сучасних підручниках та документах? Наведіть приклади.
2. Що належить до предмету дитячої психології?

3. В чому проявляється зв'язок дитячої психології з педагогічною психологією?
4. Як відбувається онтогенез людини?
5. Поясніть взаємозв'язок психічного розвитку та дозрівання.
6. Охарактеризуйте поняття «становлення», виховання та навчання.
7. Визначте основні лінії психічного розвитку дітей у процесі навчання і виховання.
8. Охарактеризуйте закономірності психічного розвитку людини.
9. Охарактеризуйте передумови, джерело і рушійні сили психічного розвитку дитини.

1. Предмет і структура дитячої психології

Дитяча психологія є окремою частиною вікової психології, що вирізняється самостійним предметом досліджень. Цей предмет задається тим відтинком індивідуального життєвого шляху особистості, який прийнято називати дитинством.

У навчальних посібниках і підручниках з назвою «Дитяча психологія» знаходимо різне трактування поняття дитинства.

Так, у навчальному посібнику за авторством Г.О.Люблінської розглядаються **вікові періоди розвитку дитини, починаючи від народження і завершуючи молодшим шкільним віком.**

Натомість, у посібниках за авторством Я. Л. Коломінського та Е. А. Панько, Р. В. Павелківа та О. П. Цигипало, О. О. Смірної, О. О. Шаграєвої розгляд обмежується **періодом від народження до початку шкільного навчання дитини.**

У розумінні періоду дитинства психологи спираються на «Конвенцію про права дитини», прийняту Генеральною Асамблеєю ООН та ратифіковану Постановою Верховної Ради України N 789-12 від 27.02.91. У статті першій цієї Конвенції зазначається, що «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку». Таким чином, передбачається розгляд вікового періоду психічного й особистісного розвитку людини починаючи від народження і завершуючи юнацьким віком.

До сфери дійсності, що становить **предмет дитячої психології**, належить певне коло явищ:

1. Психічний розвиток дитини на різних етапах її індивідуального життя. Лінії психічного розвитку – це, по-перше, виникнення і вдосконалення психічних процесів (пізнавальних та емоційно-вольових), по-друге, становлення особистості (характеру, спрямованості, мотивації), по-третє, розвиток різних видів діяльності особистості.

2. Важливою проблемою дитячої психології є періодизація психічного та особистісного розвитку людського індивіда. Розглядаються динамічні (характеристики процесу змін) та змістові (новоутворення особистості, аналіз психіки на кожному віковому етапі) закономірності психічного та особистісного розвитку дитини.

3. Психічний розвиток в усіх його основних лініях нерозривно пов'язаний із націленими розвивальними впливами на підростаючу особистість з боку оточуючих людей – насамперед, батьків, педагогів. У такому разі розвиток прийнято називати формуванням психічних якостей підростаючої особистості, що також входить до явищ, що їх вивчає дитяча психологія.

4. Враховуючи те, що розвиток психіки і особистості дитини тісно пов'язаний із біологічними та соціальними умовами, дитяча психологія досліджує співвідношення у цьому процесі природних (спадковості, дозрівання організму) й суспільних факторів на різних етапах онтогенезу, а також в історичному контексті.

Таким чином, предмет дитячої психології — вікова динаміка психіки людини протягом дитинства, розвиток психічних процесів та психічних якостей особистості дитини.

До предмету дитячої психології входить вивчення умов і рушійних сил розвитку психіки людського індивіду, динамічних та змістових закономірностей періодизації психічного розвитку, розкриття індивідуально-типологічних варіантів психічного розвитку людини на етапі дитинства.

У загальній структурі дитячої психології виділяють психологію новонародженого, психологію дитини раннього віку, дитини-дошкільника, молодшого школяра, психологію підлітка, психологію ранньої юності.

Нерозривно пов'язана із дитячою психологією ще одна галузь психологічної науки – педагогічна психологія. Цей зв'язок зумовлений характером психічного розвитку дитини в умовах суспільства, яке створює необхідні умови для розквіту природно обумовлених, закладених від народження можливостей людини. Але які умови необхідно створити, щоб досягти оптимальних результатів розвитку психіки дитини? Як побудувати процес навчання та виховання? З якого віку навчати дитину писати, читати, малювати тощо? Без знання вікових особливостей психіки та особистості дитини дати відповідь на поставлені питання неможливо, як неможливо й правильно організувати процес навчання та виховання. Психічний розвиток дитини вивчають у процесі навчання і виховання, а навчання і виховання орієнтується на психічні особливості учнів.

ВИСНОВКИ про предмет і структуру дитячої психології:

- дитяча психологія є окремою частиною вікової психології, що вирізняється самостійним предметом досліджень;
- віковий період дитинства, згідно з документами ООН, починається від народження дитини і триває до досягнення нею юнацького віку;
- предмет дитячої психології — вікова динаміка психіки людини протягом дитинства, розвиток психічних процесів та психічних якостей особистості дитини;
- дитяча психологія слугує теоретичною основою для педагогічної психології, а також для практики навчання й виховання дітей.

2. Поняття, що характеризують онтогенез дитини (дозрівання, розвиток, формування, становлення, навчання, виховання)

Розвиток живих істот у процесі індивідуального життя називають онтогенезом. Він полягає у змінах, що носять закономірний, послідовний, прогресивний характер, як рух від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності, її структурне та функціональне вдосконалення.

Онтогенез відбувається у різних напрямках, а саме:

- 1) як становлення організму – морфологічний онтогенез;
- 2) розвиток людини як свідомої суспільної істоти – онтогенез психіки;
- 3) розвиток особистості – соціальний онтогенез.

Перший напрямок онтогенезу вивчає біологія. Другий та третій – досліджуються у різних галузях психології (віковій, дитячій, педагогічній, соціальній).

Онтогенез людини розкриває низка взаємопов'язаних понять, передусім, поняття «розвитку», яке належить до основних у дитячій психології.

Психічний розвиток виступає як послідовний, закономірний процес кількісних та якісних змін психіки, що відбуваються у ході діяльності й спілкування дитини з іншими людьми та знаменують собою перехід від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності, її структурне й функціональне вдосконалення.

Розвиток психіки дитини хоча й зумовлений соціальними умовами її життя, але спирається на дозрівання організму. Останнє поняття відображає морфологічну лінію онтогенезу.

Під дозріванням розуміють, насамперед, зміни індивіда чи окремих його функцій і процесів внаслідок дії внутрішніх вроджених факторів.

Так, можна говорити про дозрівання органічних функцій людини чи всього її організму. Дозрівання – прояв онтогенезу, визначений генотипом, що полягає у послідовному становленні всіх систем організму. Дозрівання

забезпечує необхідні для психічного розвитку дитини властивості її організму (особливості нервової системи, прямоходіння, органи мовлення), але не визначає змісту і складу психічного розвитку, які зумовлені засвоєнням людського досвіду.

Водночас, психічний розвиток дитини сприяє її дозріванню. Дозрівання становить фундамент розвитку, але не входить у це поняття як його аспект чи сторона, бо має якісно відмінну природу.

Так, ми можемо говорити про виявлення кольору очей дитини на перших місяцях її життя як про прояв дозрівання, а не розвитку, тому що колір очей однозначно визначений наперед генотипом і не залежить від умов життя – наприклад, того, на що дивитиметься дитина протягом перших місяців життя.

По-іншому детермінована динаміка рис характеру людини, які виникають внаслідок розвитку, а не дозрівання, оскільки від народження вони наперед не визначені і залежать від того, в яких умовах виховувалась дитина, які вимоги до неї висували оточуючі.

Розвиток дитини, як правило, відбувається в умовах суспільства, нерозривно пов'язаний із націленими розвивальними впливами на підростаючу особистість оточуючих людей.

Поняття «формування» психічних якостей підростаючої особистості акцентує соціальну зумовленість психічного розвитку дитини в умовах суспільства. У процесі формування можна виділити стихійну компоненту (тобто зміни під впливом некерованих, випадкових факторів, наприклад, неформальних підліткових об'єднань, реклами, моди, музики тощо, характер і наслідки дії яких непередбачувані) і цілеспрямований процес змін особистості або ж її окремих сторін і якостей внаслідок спеціально організованих впливів.

Поняття «становлення» підкреслює процес набуття нових ознак та форм психіки у процесі розвитку дитини. Можна говорити, наприклад, про становлення характеру дитини, її мислення тощо, тобто це поняття доцільно застосовувати тоді, коли йдеться про розвиток окремої сторони чи якості особистості.

Закономірності психічного розвитку дитини знаходять відображення у педагогічних поняттях виховання, навчання тощо.

Виховання – процес здійснення суспільних впливів, зумовлюючих формування особистості, тобто індивіда як члена суспільства, з тими якостями, які дозволяють йому відповідати на вимоги суспільства і дають підстави користуватись правами члена суспільства.

Одним із напрямів виховання є навчання, яке організовується суспільством в освітніх установах з метою озброєння учнів знаннями, вміннями, навичками.

Психічний розвиток особистості і навчання тісно взаємопов'язані. Навчання веде за собою розвиток, від особливостей навчання залежать темпи переходу індивіда від нижчих ступенів розумового розвитку до вищих (Л.С.Виготський). Розвиток психіки людини в умовах навчання досягає таких успіхів, які неможливі за інших обставин. Зокрема, дослідження показують, що без спеціальної педагогічної роботи абстрактне мислення не виникає у дитини, а відповідно організоване навчання прискорює перехід дітей до абстрактного мислення.

Основні лінії психічного розвитку дітей у процесі навчання і виховання:

• ускладнення знань.

У сучасному світі знання накопичуються дуже швидкими темпами – набагато швидшими, ніж зміни у навчальних програмах. Внаслідок цього школа не спроможна забезпечити засвоєння учнями повного обсягу знань. Тому необхідно, щоб учні засвоювали не тільки знання, а також способи їх здобування. Зміст навчання (види та особливості знань) визначає загальний тип і структуру розумового розвитку;

• засвоєння психологічних механізмів застосування способів і знань – спеціальних розумових прийомів і вмінь;

• розвиток загальних властивостей особистості: спрямованості, механізмів свідомості, вольових рис тощо.

ВИСНОВКИ про поняття, що характеризують онтогенез людини:

– розвиток живих істот у процесі індивідуального життя називають онтогенезом;

– сутність онтогенезу людини у різних своїх аспектах розкривають поняття розвитку, дозрівання, формування, становлення, навчання й розвитку;

– психічний розвиток виступає як процес кількісних та якісних змін психіки, що відбуваються у ході діяльності й спілкування дитини з іншими людьми та знаменують перехід від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності;

– дозрівання – прояв онтогенезу, визначений генотипом, що забезпечує необхідні для психічного розвитку дитини властивості її організму;

– соціальну зумовленість онтогенезу людини в умовах сучасного суспільства відображають психологічне поняття формування та педагогічні поняття виховання й навчання.

3.Основні закономірності психічного розвитку дитини

Психічний розвиток людини відзначається наступними закономірностями:

1. Гетерохронність психічного розвитку дитини – це нерівномірний, хвильовий характер розвитку окремих психічних процесів. Він проявляється у тому, що для кожної психічної властивості є специфічний період, коли вона розвивається найбільш інтенсивно. Ці періоди – сензитивні (Виготський Л. С.).

Наприклад, для розвитку мовлення сензитивним є період до 2-х років, потім можливості й темпи розвитку мовлення значно знижуються.

2. Асинхронність психічного розвитку дитини полягає у тому, що різні психічні функції мають різні сензитивні періоди і за тривалістю і за віком їх настання. Наприклад, у дошкільників провідною у психічному розвитку є пам'ять, а у молодшого школяра – мислення. Л. С. Виготський про цю особливість висловився наступним чином: для дошкільників подумати означає згадати, а для молодшого школяра згадати означає подумати.

3. Стадіальність психічного розвитку дитини означає, що окремі етапи розвитку мають певну послідовність і взаємозв'язані. Новий етап виникає на основі попереднього і вносить свої неповторні риси у психіку дитини. Тому кожна стадія має свою цінність й її не можна перестрибувати.

Наприклад, ставиться завдання не скоротити період дитинства, а, навпаки, збагатити його, щоб розвиток був максимально ефективним. Максимальне розкриття всіх можливостей віку для психічного розвитку дитини О.В.Запорожець назвав ампліфікацією.

Провідними характеристиками кожної стадії психічного розвитку дитини виступають соціальна ситуація розвитку, основні новоутворення психіки й особистості та ведуча діяльність.

Під соціальною ситуацією розвитку розуміється співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов розвитку психіки (Л. С. Виготський). Вона визначає ставлення дитини до оточуючого.

Вікові новоутворення – новий тип будови особистості та її діяльності, а також психічні зміни, що виникають у певному віці й визначають перетворення в свідомості дитини, її внутрішнє і зовнішнє життя. Це ті позитивні надбання, які дозволяють перейти до нової стадії розвитку. Ведуча діяльність забезпечує кардинальні лінії психічного розвитку саме в цей період (О. М.Леонт'єв).

У цій діяльності формуються основні особистісні та психічні новоутворення, відбувається перебудова психічних процесів і виникнення нових видів діяльності. Так, наприклад, у предметній діяльності у ранньому віці дитини формуються «гордість за власні досягнення», активне мовлення,

складаються передумови для виникнення ігрової й продуктивних видів діяльності.

4. У процесі психічного розвитку дитини відбувається диференціація та інтеграція психічних процесів, властивостей.

Диференціація означає послідовне ускладнення психіки з появою новоутворень.

Так, після народження найбільш розвиненим психічним процесом є відчуття, на його основі виникає сприймання, потім пам'ять, згодом – наочно-дійове мислення і уява.

Інтеграція – зміцнення зв'язків між окремими психічними утвореннями. Так, завдяки розвитку волі з'являються довільна увага, пам'ять, управління емоціями. Дорослий володіє всіма видами мислення, які в онтогенезі з'явилися послідовно.

5. Зміна співвідношення детермінант психічного розвитку вказує на те, що з віком у дитини змінюється співвідношення біологічних і соціальних факторів її психічного розвитку. Із розширенням зв'язків дитини із соціальним середовищем (з віком) зростає роль соціальних впливів.

Змінюються і самі соціальні детермінанти (сім'я, школа, клас, друзі). Для людини провідну роль у психічному розвитку відіграє соціальний фактор. Суспільство організовує передачу суспільного досвіду через навчання і виховання у спеціальних закладах.

Навчання і виховання організовуються з врахуванням вікових можливостей дитини, а тому необхідно їх вивчати. Суспільний досвід засвоюється не автоматично, а через активність і діяльність дитини. З певного етапу онтогенезу дитина навчається сама регулювати свій розвиток. Її особистість поряд із біологічними та соціальними факторами, стає окремою детермінантою психічного розвитку.

6. Психічний розвиток дитини неможливий без пластичності психіки – тобто її здатності до змін. Наприклад, недоліки зору, слуху компенсуються посиленням розвитком дотику, нюху. З віком пластичність психіки знижується.

Так, дитина може оволодіти будь-якою мовою, залежно від соціального оточення і незалежно від раси чи національності. Про дорослого так сказати ми не зможемо.

Отже, специфіка психічного розвитку дитини полягає в тому, що головні умови онтогенезу психіки – органічне дозрівання індивіда та його залучення до людської культури – злиті в єдиний процес, а взаємодія цих умов здійснюється через активність індивіда.

ВИСНОВКИ про загальні закономірності психічного розвитку дитини:

- психічний розвиток має такі ознаки, як: гетерохронність, асинхронність, стадіальність, диференціація та інтеграція психічних процесів, зміна співвідношення детермінант психічного розвитку, пластичність;
- критеріями розмежування стадій психічного розвитку виступають соціальна ситуація розвитку, основні новоутворення психіки й особистості, провідна діяльність;
- для людини провідну роль у психічному розвитку відіграє соціальний фактор.

4.Передумови, джерело і рушійні сили психічного розвитку дитини

Вихідним для розуміння природи психічного розвитку є співвідношення в дитині природного і соціального, вродженого й набутого. Від народження дитина отримує організм з його анатомо-фізіологічною структурою, яка включає морфологічні й фізіологічні властивості та закономірності їх дозрівання, стать, нервову систему, вроджені індивідуальні ознаки (конституція, колір шкіри, волосся, очей, група крові, тип ВНД тощо).

У новонародженого активність майже цілком складається з вроджених форм поведінки – безумовних рефлексів. Дитина, на відміну від тварини, народжується з мінімальною кількістю вроджених рефлексів, але з багатим потенціалом прижиттєвого їх розвитку у процесі взаємодії з соціальним середовищем.

Таким чином, для цілісного процесу психічного розвитку природна основа, зумовлена генотипом, виступає передумовою, своєрідним фундаментом, спираючись на який виникають психічні новоутворення при визначальному впливі соціального середовища.

Наприклад, час виникнення певних психічних реакцій може змінюватись залежно від умов, створених дорослим. Якщо він проявляє до дитини доброзичливу увагу і турботу, ласкаво розмовляє, то усмішка у малюка з'являється раніше.

Дитина отримує від народження здатність до елементарних психічних функцій (так звані задатки): різних видів відчуття й сприймання (зорового, слухового, дотикового тощо), найпростішого запам'ятовування.

Вищі психічні функції (мовлення, теоретичне мислення, довільна пам'ять, уява, воля) потребують тривалого періоду навчання й виховання.

Умови психічного розвитку поділяють на зовнішні й внутрішні. **Зовнішні** – фактори природного і суспільного середовища, що діють на психічний розвиток дитини через внутрішні умови (С. Л. Рубінштейн).

Соціальне середовище є джерелом психічного розвитку.

У ньому вирізняють три компоненти:

1) макросередовище: суспільство, його соціально-економічна і політична система;

2) мезосередовище – національно-культурні та соціально-демографічні особливості місця проживання дитини;

3) мікросередовище – безпосереднє оточення, близькі дорослі, сім'я.

Внутрішні умови психічного розвитку дитини – це її психічні особливості (розвиток свідомості, досвід, освіта, мотивація).

Зовнішні та внутрішні умови розвитку особистості тісно взаємопов'язані, їх взаємодія має якісні відмінності на кожному віковому етапі. Взаємодія зовнішніх та внутрішніх умов має дві основних форми.

По-перше, як взаємопереходи інтеріоризації та екстеріоризації.

По-друге, як виникнення та розв'язання суперечностей.

Так, досвід сприймання й розуміння оточуючого «дорослого» світу відтворюється дошкільниками у сюжетно-рольових іграх. У школі учні засвоюють основи наук: відбувається інтеріоризація знань, накопичених людством, які знаходять використання у подальшій трудовій діяльності індивіда (екстеріоризація).

Суперечності між зовнішніми та внутрішніми умовами відображаються психікою людини як внутрішні суперечності й виступають рушійними силами психічного розвитку.

Рушійні сили – внутрішні суперечності, що спонукають людину до активності, спрямованої на їх подолання. Наприклад, Г. С. Костюк вирізнив низку таких важливих **внутрішніх суперечностей.**

1. Між новими потребами, цілями, прагненнями та досягнутим людиною рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення.

Наприклад, внаслідок появи комунікативної потреби дитина оволодіває мовленням як засобом спілкування з оточуючими.

2. Між інертністю, стабільністю, стійкістю й мінливістю, гнучкістю.

Розв'язання цієї суперечності веде до появи «гнучкої стабільності».

Зокрема, узагальнення особистістю різних мінливих мотивів, способів поведінки призводить до її стійкості в різноманітних життєвих обставинах.

3. Між досягнутим рівнем психічного розвитку індивіда й образом його життя.

4. Між перспективними й близькими цілями.

Подолання одних суперечностей призводить до появи інших, які, у свою чергу, ведуть до нових дій, до подальшого вдосконалення діяльності особистості, що й становить процес її розвитку.

Таким чином, особистість виступає суб'єктом власного розвитку, що відбувається тільки через її активність.

ВИСНОВКИ про передумови, умови й рушійні сили психічного розвитку дитини:

- передумовою психічного розвитку дитини є її природна основа, зумовлена генотипом;
- джерелом і зовнішньою умовою психічного розвитку дитини є соціальне середовище;
- внутрішньою умовою психічного розвитку дитини є її психічні особливості;
- суперечності між зовнішніми та внутрішніми умовами розвитку психіки дитини виступають рушійними силами її психічного розвитку.